

ПРОФЕСІЙНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ

Каріна Шамлян

*Національний лісотехнічний університет України,
вул. Ген. Чупринки, 103, Львів, 79957, Україна*

Виділено два підходи у психологічних дослідженнях професійної ідентичності: особистісний та діяльнісний. У першому – професійну ідентичність розглядають як різновид соціально-рольової ідентичності, у другому — як складову професіоналізму. Визначено специфічні особливості професійної ідентичності у порівнянні з іншими видами соціально-рольової ідентичності особистості.

Ключові слова: професійна ідентичність, професіоналізм, особистісна ідентичність, соціальна ідентичність.

Професійна ідентичність людини тепер час зазнає чи не найбільше випробувань з боку суспільства і з усіх видів її соціально-рольової ідентичності. Докорінні зміни у нашій країні, руйнування усталених соціально-економічних структур, які призвели до зникнення великих професійних груп та глибокої життєвої кризи тих професіоналів, що втратили роботу, виникнення нових професійних відносин, хиткий і непередбачуваний стан на сучасному ринку праці, жорстко поставило питання про формування нових механізмів соціальної та професійної адаптації і самореалізації особистості. Водночас у сучасному демократичному суспільстві професійна ідентичність слугує одним із найважливіших показників особистісної зрілості, психічного благополуччя та соціальної успішності людини, тому вона повинна стати предметом наукового та практичного інтересу.

Аналіз публікацій і практичний психологічний досвід показує, що поняття „ідентичність” та різні її деривати (особистісна, соціальна, національна, етнічна, ґендерна, професійна ідентичність) міцно вкоренилися у вітчизняному науковому обігу, а також у практиці психологічного консультування, коучінгу та психотерапії, посунувши традиційні для вітчизняної психології поняття самосвідомості, Я-концепції, образу-Я, професійної самосвідомості та інші.

Серед останніх вітчизняних публікацій найбільш важливою є монографія П. Гнатенка і В. Павленка, в якій дається ґрунтовний філософський та психологічний аналіз проблеми ідентичності; стосовно професійної ідентичності – виділяється монографія російського дослідника Л. Шнейдера; питання професійної самосвідомості порушується також у цілій низці робіт російських психологів, виконаних у рамках психології праці і присвячених професійній реалізації особистості – Е. Клімова, Е. Борисової, Л. Мітіної, Ю. Поваренкова та інших.

Незважаючи на популярність і досить інтенсивне наукове вивчення проблеми ідентичності, бракує праць саме про професійну ідентичність. З тих, що є, більшість присвячена професійній ідентичності і професійному становленню психолога, педагога, а останнім часом – психотерапевта. Залишається нез'ясованим питання про внутрішні, індивідуально-особистісні механізми формування професійної ідентичності. Практично не розроблено прикладних аспектів та інструментарію вивчення, який відповідав би основним вимогам валідності та надійності, що унеможлиблює ґрунтовне емпіричне дослідження. Окрім того, немає чіткої дефініції поняття „ідентичність”, „ідентифікація”, „самоідентифікація”, „самосвідомість”, „Я-концепція”, що створює методологічну плутанину.

Завдання роботи:

1) проаналізувати різні методологічні підходи до проблеми професійної ідентичності;

2) визначити специфічні особливості професійної ідентичності у порівнянні з іншими видами соціально-рольової ідентичності, її співвідношення з особистісною ідентичністю.

У психологічному вивченні проблеми професійної ідентичності, на наш погляд, можна виділити дві незалежні лінії наукових досліджень, які останнім часом усе більше наближаються одна до одної. Першу можна умовно позначити як "особистісну": вона характерна для західної психологічної (насамперед, психоаналітичної) традиції, в якій професійна ідентичність, як правило, не є предметом спеціального наукового розгляду, а постає як один із видів соціальної або соціально-рольової ідентичності. Друга лінія – "діяльнісна" – є відображенням домінуючої у радянській психології діяльнісної парадигми психіки, де предметом вивчення є сама професійна діяльність особистості, її здібності до обраного фаху, а професійна самосвідомість розглядається як складова професіоналізму.

Для розуміння внутрішніх механізмів формування професійної ідентичності слід, перш за все, звернутися до досліджень послідовників психоаналізу – Е. Еріксона, Дж. Марсія та інших Его-психологів.

Значний вплив на формування поглядів щодо феномена ідентичності мала епігенетична концепція розвитку особистості Е. Еріксона. Формування ідентичності постає як "процес одночасного відображення і спостереження, що протікає на всіх рівнях психічної діяльності, за допомогою якого індивід оцінює себе з погляду того, як інші, на його думку, оцінюють його у порівнянні із собою. ...У той же час він оцінює судження про нього з погляду того, як він сприймає себе у порівнянні з ними й з типами, важливими для нього. На щастя, цей процес протікає здебільшого підсвідомо" [15, с. 32].

Ідентичність особистості – це інтегруюче начало, центральна якість, яка дає людині відчуття нерозривного зв'язку з оточуючим соціальним світом. Ідентичність суб'єктивно переживається як почуття внутрішньої тотожності та інтегрованості у часі та просторі, як образ себе, що приймається особистістю, з усім багатством стосунків із всім оточуючим соціальним світом.

Відмінність поглядів Е. Еріксона від інших послідовників З. Фрейда, що намагалися соціологізувати його вчення, виявляється у тлумаченні впливу біологічних факторів на формування ідентичності. Механізм такого впливу має опосередкований характер. Будь-які фізичні або фізіологічні особливості та новоутворення людини впливають на її соціальний досвід, розширюючи, обмежуючи або індивідуалізуючи його. І лише вторинно, через віддзеркалення у соціальних оцінках, і як детермінанта соціального досвіду тілесні якості знаходять своє місце у структурі ідентичності. На певних етапах і стадіях розвитку відбувається дозрівання взаємопов'язаних фізіологічних систем організму, які роблять індивіда особливо чутливим до певних соціальних впливів. Оточення реагує на нові можливості організму, що розвивається, і ставить до нього нові системи вимог, даючи одночасно засоби для вирішення нових завдань. При успішному їх розв'язанні формується особистісна цілісність або ідентичність, яка повинна перебудовуватися під впливом дозрівання нових фізіологічних структур і відповідно до нових вимог суспільства. Потім – нова криза і перехід до нової стадії розвитку.

Дуже плідною для створення методики емпіричного дослідження професійної ідентичності є, на наш погляд, статусна модель ідентичності Дж. Марсія [1], яка ґрунтується на припущенні, що феноменологічна ідентичність повинна виявлятися через паттерни "вирішення проблем". Вирішення кожної, навіть незначної життєвої, проблеми робить певний внесок у досягнення ідентичності. У процесі прийняття

важливих життєвих рішень розвивається структура ідентичності, підвищується усвідомлення своїх сильних і слабких якостей, цілеспрямованість й свідомість життя. Дж. Марсія виділяє чотири статуси ідентичності, залежно від комбінації двох факторів: наявності або відсутності кризи у житті, наявності або відсутності особистісно значущих цілей, цінностей і переконань.

Статус “досягнута ідентичність” характерний для людини, що пройшла період кризи та сформувала певну сукупність особистісно значущих цілей, цінностей і переконань. Статус “мораторій” притаманний людині, яка перебуває у стані кризи ідентичності й активно намагається розв'язати її, шукаючи різні варіанти. “Передчасна ідентичність” — людині, яка не переживає кризи, проте має певний набір цілей, цінностей, переконань, що формуються досить рано і не в результаті самостійного пошуку, а під впливом батьків та інших авторитетних осіб. Стан “дифузної ідентичності” мають люди без стійких цілей, цінностей й переконань, які не намагаються активно їх сформувати. Вони або ніколи не перебували у стані кризи ідентичності або були не здатними вирішити проблеми, що з'явилися.

Характерною особливістю позиції Его-психологів, які розвивали вчення Е. Еріксона (Дж. Марсія, А. Ватерман та інші) є те, що ідентичність особистості розглядалася у процесі її розвитку, виділялися стадії розвитку ідентичності як результат подолання кризи і підкреслювалася головна роль у формуванні її особистісної мотивації, процесу прийняття життєво важливих рішень у ситуації вибору.

На відміну від цього, в центрі уваги досліджень у рамках когнітивної психології перебуває структура ідентичності, співвідношення соціальних та особистісних її компонентів. У концепціях соціальної ідентичності Х. Теджфела і Дж. Тернера ([1], [4]), ідентичність розглянуто як когнітивну систему, що ототожнюється з Я-концепцією і містить дві підсистеми: 1) особистісну ідентичність, яка самовизначається у термінах фізичних, інтелектуальних і моральних якостей; 2) соціальну ідентичність, що складається з окремих ідентифікацій і визначається належністю людини до різних соціальних категорій: раси, національності, статі тощо. На думку Х. Теджфела, особистісна та соціальна ідентичності — це два полюси біполярного континууму. Вибір форми поведінки залежить від того, яка саме ідентичність актуалізується. Дж. Тернер вказав на тісну взаємозалежність між цими двома підсистемами, оскільки це не стільки різні форми ідентичності, скільки різні форми самокатегоризації: особистість категоризує себе в межах певного біполярного континууму “ближче” то до одного полюса (повністю визначається особистісною ідентичністю), то до другого (визначається соціальною). До механізмів становлення і розвитку ідентичності дослідник зараховував: соціальну категоризацію, соціальне порівняння (міжособистісне — міжгрупове); соціальну ідентифікацію (персоналізація, самовизначення, самоорганізація), міжгрупову дискримінацію. Наголошується на соціальній ідентичності як структурі вищого рівня порівняно з особистісною ідентичністю.

Для “діяльнісного” підходу характерна першочерговість проблеми формування професіоналізму, одним із провідних критеріїв якого є професійна ідентичність, поруч із професійною продуктивністю та зрілістю [11]. Проблема становлення професіоналу активно розроблялася в школі диференційної психофізіології, яка мала величезний вплив на розвиток психології праці та інші напрямки радянської психології. Проблема становлення професіоналізму як диференційно-психологічна включає професійну орієнтацію і відбір, професійне навчання та адаптацію до даної професії [5]. Інтенсифікація праці, формування індивідуального стилю діяльності залежно від типологічних особливостей нервової системи та здібностей, вивчення здібностей до тої чи іншої сфери діяльності — саме в цьому руслі було написано величезну кількість праць у період справжнього профорієнтаційного буму в Радянському Союзі у 70–80-ті роки ХХ сторіччя.

Можна припустити, що "діяльнісний" підхід у вивченні проблеми професійної ідентичності своїм корінням сягає до вчення засновника російської характерології О. Лазурського [8]. За основу своєї класифікації особистостей він взяв принцип активного пристосування особистості до оточуючого середовища та виділив два основні її виміри: поділ особистостей за психічним рівнем і поділ за психічним змістом. Пристосування людини до оточення визначається тим природженим запасом духовних і фізичних сил, який загалом становить ступінь обдарованості особистості. На кожному психічному рівні автор виділяє чисті типи залежно від обраної сфери діяльності та рівня розвитку відповідних здібностей.

Мало обдаровані індивідууми, які перебувають на нижчому психічному рівні, зазвичай цілком підпорядковуються впливам середовища, у найкращому випадку обмежуючись пасивним пристосуванням до його вимог. Особи, які є на середньому психічному рівні, мають достатньо здібностей пристосуватися до оточуючого середовища, знайти своє місце і застосувати середовище для своїх цілей. По-іншому складаються відношення на вищому психічному рівні. Люди талановиті, високообдаровані, мають набагато більше, ніж інші, здібностей для того, щоб пристосуватися до оточення, скористатися його вигодами і влаштувати собі зручне і матеріально забезпечене життя. У деяких випадках так воно і буває. Проте справа ускладнюється тим, що велика напруженість, інтенсивність духовного життя змушує людину не обмежуватися одним лише пристосуванням, а прагнути переробити, перетворити середовище відповідно до своїх переконань та ідеалів. Інакше кажучи, тут завжди є процес творчості, в якій би області вона не виявлялася – у духовній або матеріальній, у науці, мистецтві або практичному житті.

Ця класифікація співзвучна із оригінальною моделлю становлення професіонала сучасного дослідника А. Фонарьова [13]. Він виділяє три рівні професіоналізації – виконавець (квазіспеціаліст), спеціаліст і професіонал, яким відповідають три модули життєдіяльності – модуль володіння, модуль соціальних досягнень і модуль служіння.

У модулі володіння провідною є потреба володіти знаннями, техніками й уміннями. Суб'єктивно це переживається як нестача, необхідність, нужда. На цьому рівні перебувають люди, які тільки починають засвоювати професію, або ті, що не хочуть змін і розглядають діяльність як засіб задоволення інших своїх потреб.

При переході до модуля соціальних досягнень є два способи реалізації прагнення до переважання над іншими людьми: прагнення до соціального статусу або прагнення до досягнення власних професійних успіхів. Тут існує два шляхи перебування на даній стадії: застрягання і подальший регрес на першу стадію або перехід на наступну стадію професіоналізації

У випадку модуля служіння, який знаменує останній етап становлення професіонала, він уперше постає як цілісний суб'єкт. Цей етап характеризується появою пікових переживань, які частішають. Таку діяльність по суті діяльністю назвати важко, оскільки реалізація задуму завжди перевищує мету, поставлену на початку. Головне в ній не виробництво якого-небудь корисного продукту, а розкриття світу унікальності, належності до інших людей, а через це і розвиток і себе, й Іншого.

За А. Фонарьовим, "професійна ідентичність характеризується відповідністю між індивідуальними та соціальними уявленнями про професію, її значимість для суб'єкта. Вона оцінюється на основі таких суб'єктивних показників: особистісної ідентичності (близькість уявлень про власні особистісні якості та якості, притаманні професіоналові), ціннісної ідентичності (близькість цінностей особистості й професіоналу), задоволеності працею (умовами її здійснення) і задоволеності професією" [13, с. 83]. В останні роки з'явилося чимало публікацій, присвячених професійній ідентичності психотерапевта і психолога-консультанта. І. Хамітова [14] у професій-

ній ідентичності психотерапевта виділяє зовнішні і внутрішні компоненти. Зовнішні аспекти ідентичності пов'язані з тим, як його сприймають і наскільки приймають як спеціаліста колеги і клієнти. До внутрішніх аспектів належать процеси самосприйняття і професійної самосвідомості. Автор виділяє такі стадії розвитку професійної ідентичності: збудженість і тривога очікування, залежність та ідентифікація, діяльність і триваюча залежність, насичення і прийняття самостійності, ідентичність і незалежність, спокій і колегіальність. Проводиться паралель між стадіями розвитку ідентичності професіонала і стадіями розвитку ідентичності особистості (починаючи від народження), прийняті у психоаналітичній традиції.

Російська дослідниця О. Волкова [3] зауважує, що поняття "професійна ідентичність" належить лише до категорії людей, для яких основою ідентифікації є професійна праця. Тоді професійну діяльність можна розглядати як складову смислу життя людини. Ідентичними можуть вважатися лише професіонали, які мають як стабілізуючу базу, так і потенціал, зданий перетворювати. З їхнім дефіцитом пов'язано більшість маргінальних проявів у професійній сфері. Оскільки у сучасному суспільстві різним видам професійної зайнятості відповідають різні стилі життя, то вибір подальшої кар'єри перетворюється у вибір способу життя в цілому.

У зв'язку з цим слід зупинитися на соціальних аспектах професійної ідентичності, які сьогодні активно розробляють вітчизняні соціологи і соціальні психологи. М. Марунець відзначає, що дослідження проблеми професійної ідентичності мають враховувати соціально-психологічні реалії, характерні для України початку XXI сторіччя. Розгляд професійної ідентичності має базуватися на уявленні про те, що повсякденна соціальна нестабільність закономірно формує суб'єкта, який порівняно легко змінює свої соціальні ролі та відповідні ідентичності. "Стосовно професійної ідентичності це приймається як відмова від традиційного прагнення людини віднайти та опанувати свою "справу всього життя", тобто професію, з якою пов'язується перспектива актуалізації особистості та самоствердження, досягнення бажаного матеріального і соціального статусу, культурного розвитку тощо" [9, с. 95].

На думку автора, для професійної ідентифікації, на відміну від етнічної, ґендерної, вікової, специфічним є довільний характер її здійснення та визначальна роль мотиваційної основи цього процесу.

Н. Коваліско зазначає, що трансформаційному суспільству властиве різке посилення індивідуалізації особистісних життєвих практик, ослаблення її залежності від належності до великих соціально-професійних груп. Професійна стратифікація аж ніяк не визначає ані рівня доходу людини, ні реального соціального статусу, ані матеріальної чи соціальної стабільності. Перехід від моделі соціальної безпеки до моделі соціальної конкуренції закріплюють механізми виживання. В цих умовах "соціальна ідентичність індивіда втрачає колишні властивості "зовнішніх" об'єктивних даних, що виступає у вигляді соціального походження, здобутої освіти, формальної професії тощо. Вона стає чимось набутим або заново підтвердженим (у результаті власних зусиль або щасливого збігу обставин) і найчастіше нічим не гарантованим надбанням, що потребує захисту. Ця ідентичність є, з іншого боку, показником міри, в якій пострадянська людина вирішує головну проблему – проблему адаптації до соціально-економічних умов "дикого капіталізму", де не існує жодних інституційних гарантій її матеріального становища і навіть гарантій простого виживання" [7, с. 98]. Насамперед ці слова стосуються професійної ідентичності.

Отже, проаналізувавши різні підходи, можна зробити такі висновки. Стрижнем розуміння феномена професійної ідентичності у всіх без винятку підходах постає ціннісно-смысловий аспект. Професійна ідентичність людини органічно пов'язана з її особистісною ідентичністю. У порівнянні з іншими видами соціально-рольової ідентичності, професійна вирізняється тим, що, по-перше, вона у найбільшій мірі за-

лежить від соціально-економічних трансформацій і тому зазнала дуже великих змін у пострадянської людини у бік мобільності, так що можна ввести поняття “мобільна професійна ідентичність”; по-друге, водночас зміна професійної ідентичності може мати довільний характер і залежати від бажання і зусиль самої людини; по-третє, професійна ідентичність стає актуальною тільки тоді, коли професійна реалізація стає для людини життєвою цінністю.

Література:

1. Антонова Н. Проблема личностной идентичности в интерпретации современного психоанализа, интеракционизма и когнитивной психологии // *Вопр. психол.* – 1996. – №1. – С. 131–143.
2. Борисова Е. Профессиональное самоопределение: Личностный аспект // *Автореф. дис. ... д-ра філос. наук.* – М.: МГУ, 1995. – 44 с.
3. Волкова О. Маргинальность профессионала как нарушение его идентичности. – Саратовський державний університет ім. Н. Г. Чернишевського // <http://www.auditorium.ru/v/index.php>.
4. Зликов В. Проблема особистісної та професійної самоідентифікації в сучасній психології // *Соціальна психологія*, 2006. – № 5. – С. 128–136.
5. Ильин Е. Психология индивидуальных различий. – СПб.: Питер, 2004. – 701 с.
6. Климов Е. Психология профессионала. – Воронеж: НПО “МОДЭК”, 1996. – 400 с.
7. Коваліско Н. Соціальна ідентичність як чинник соціальної стратифікації // *Соціальна психологія*, 2006. – № 4. – С. 94–106.
8. Лазурский А. Классификация личностей // *Психология индивидуальных различий. Тексты под ред Ю. Б. Гиппенрейтер.* – М.: МГУ, 1982. – С. 179–198.
9. Марунець М. Прикладні аспекти дослідження професійної ідентичності // *Соціальна психологія*, 2006. – № 3. – С. 90–97.
10. Митина Л. Психология профессионального развития учителя. Автореф. дис. ... доктор. філософ. наук. – М.: МГУ, 1995. – 48 с.
11. Поваренков Ю. Психологическая концепция профессионального становления личности // *Звезды Ярославской психологии.* – Ярославль: Изд-во ЯрГУ, 2000. – С. 195–218.
12. Смирнов С. Педагогика и психология высшего образования: от деятельности к личности. – М.: Аспект Пресс, 1995. – 271 с.
13. Фонарев А. Развитие личности в процессе профессионализации // *Вопр. психол.*, 2004. – № 6. – С. 72–83.
14. Хамитова И. Развитие профессиональной идентичности консультанта // *Журнал практической психологии и психоанализа.* – 2000. – №1 // <http://psyjournal.ru/j3p/200001>.
15. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис. – М.: Прогресс, 1996. – 334 с.

A PROFESSIONAL IDENTITY OF A PERSONALITY

Karina Shamlian

*National Forestry University of Ukraine,
Gen. Tshuprynka Str., 103, L'viv, 79057, Ukraine, nv@forest.lviv.ua*

Two approaches in psychological investigations of a professional identity: a personal and a functional one are determined. The professional identity is considered to be a variety of social role identity in the first case and as a constituent of professionalism – in the second one. Specific peculiarities of the professional identity in comparison with the other types of the social-role identity are determined.

Key words: professional identity, professionalism, personal identity, social identity.